

Katarzyna Kadłuczka

Problematyka rozwarstwiania gotyckich malowideł sztalugowych na drewnie na przykładzie tryptyku z Łącka (II ćw. XV wieku)*

I. Wstęp

Powstałe w ostatnim czterdziestoleciu XV wieku zespoły obrazów ołtarzowych, owszem, dotrwały do naszych czasów, ale uszczuplony stan zachowania wskazuje szereg przyczyn, które bezpośrednio wpłynęły na ich strukturę. Bowiem od ich wykonania minęło prawie pięć stuleci. Jak wiemy, czynników niszczących można doliczyć się wielu, tak więc uchronienie się przed nimi jest wręcz niemożliwe. Z przykrością jednak należy stwierdzić, że najgroźniejszym wrogiem pozostaje wciąż człowiek. Dlatego właśnie bez większych zmian przetrwały tylko nieliczne i przeważnie niewielkie dzieła piętnastowiecznego malarstwa. Zniszczeniami dotknięte zostały przede wszystkim duże struktury ołtarzowe. Wielkie, eksponowane na głównych ołtarzach retabula w pierwszej kolejności usuwano z miejsc przeznaczenia. Były one najczęściej adaptowane i wtórnie wykorzystywane do innych celów kultowych, dzielone i przenoszone we fragmentach do innych pomieszczeń oraz budynków, wywożone do innych miejscowości, a w ciągu ostatnich lat gromadzone w muzeach. Zabieg scallania rozproszonych części tylko w nielicznych przypadkach udało się przeprowadzić praktycznie. Znane są też przypadki zabiegów przeprowadzonych w sposób wadliwy. Pierwszym zadaniem konserwatorów przy współpracy z historykami sztuki powinno być teoretyczne odtworzenie pierwotnego wyglądu tych nastaw, następnie ich odtworze-

nie rzeczywiste – rekonstrukcja. Zachowany materiał zabytkowy stanowi wiele interesujących problemów konserwatorskich¹. Zaczynając od gromadzenia archiwalnych źródeł historycznych, przeprowadzenia odpowiednich badań analitycznych, poprzez wykonanie planu prac konserwatorskich, przeprowadzenie konserwacji i skończywszy na udokumentowaniu całości zabiegów, należy jednoznacznie pamiętać o indywidualnym podejściu do obiektu. Jednym z najczęściej spotykanych problemów konserwatorskich jest występowanie na sobie dwóch różnych technologicznie i czasowo warstw malarskich. Bardzo często malowidła gotyckie były przemalowywane w późniejszym okresie, np. baroku. Jest to związane z pojęciem „konserwacji”, które pojawia się dopiero w XVIII wieku. Tak więc powstałe przemalowania najczęściej były próbą zatuszowania już wtedy zmieniającego się na niekorzyść obrazu malowideł. W takim przypadku najczęściej przystępuje się do ich rozwarstwiania i przeniesienia młodszej warstwy na inne podłoże. Nie zawsze jednak jest to możliwe. Postępując zgodnie z etyką konserwatorską, należy zrobić wszystko, aby oba równorzędnie wartościowe malowidła zostały zachowane, uczytelnione i zabezpieczone. Nie pozostając obojętną wobec tego problemu rozdzielania malowideł, jako przykład przytoczę przedmiot mojej pracy dyplomowej, którym była ocena możliwości rozwarstwiania obrazu tablicowego, na podłożu drewnianym, o wymiarach: 176,2 x 72,2 cm z ramą, stanowiące-

* Artykuł został napisany na podstawie pracy dyplomowej na temat: *Próby rozwarstwiania malowideł – olejno-żywicznego „Św. Wacław” z I poł. XVII wieku od temperowego „Koronacja Matki Bożej przez Chrystusa” z II ćw. XV wieku na górnej kwaterze prawego skrzydła tryptyku z Łącka*, wykonanej w Pracowni Konserwacji i Restauracji Malowideł Sztalugowych na Drewnie oraz Pracowni Konserwacji i Restauracji Malowideł Sztalugowych na Płótnie, pod kierunkiem adj. Grażyny Korpala, na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie w 2002 roku.

Fot. 1. Awers prawego skrzydła tryptyku z Łącka.
Św. Wacław

go prawe skrzydło XV-wiecznego tryptyku, z XVII-wiecznym przedstawieniem św. Wacława. Skrzydło dwustronnie malowane, podzielone na cztery kwatery, pierwotnie pochodzące z II ćw. XV wieku, wykonane w technice tempery tłustej, zostało przemalowane od strony awersu w I poł. XVII wieku, w technice olejno-żywicznej. Efektem przemalowania było zlikwidowanie podziału kwater, czyli środkowej listwy ramy obiektu i umieszczenie po-

Fot. 2. Rewers prawego skrzydła tryptyku z Łącka.
Kwaterna górna: Maria.
Kwaterna dolna: Chrystus Bolesny

staci Świętego na całości skrzydła. Posiada ono analogicznie skonstruowane i przemalowane w tym czasie skrzydło lewe z przedstawieniem św. Kazimierza. Pierwotne malowidła mają charakter religijny, umiejscowiony w tradycji chrześcijańskiej. Obrazy należą do malarstwa szkoły małopolskiej, natomiast ich autorstwo, podobnie jak przemalowań jest nieznane. Są one znaleziskiem wybitnego, krakowskiego profesora Jerzego Gadomskiego

– konserwatora i restauratora dzieł sztuki, zarazem historyka sztuki.

Obiekt (patrz fot. 1 i 2) pochodzi z kościoła pw. św. Jana Chrzciciela i Archanioła Michała w Łącku. Udostępnienie go zawdzięczam proboszczowi tejże parafii, księdzu dziekanowi Józefowi Trzópkowi.

Zakres prac objął rozszerzenie wiedzy na temat historii i ikonografii obiektu oraz poznanie techniki jego wykonania i budowy technologicznej, czemu towarzyszyło wykonanie badań laboratoryjnych fizyko-chemicznych. Obszerna analiza wyników badań, przeprowadzonych w światłach analitycznych, umożliwiającą uczynienie zasłoniętych gotyckich malowideł, równocześnie stanowiących dokumentację rysunkową, niezbędna była do określenia miejsc przeprowadzenia prób na rozwarstwienie obiektu. Ponieważ założono możliwość ich niepowodzenia, prace konserwatorskie zostały ograniczone do zabiegu uczynienia kolorystyki obiektu i zabezpieczenia przed procesem dalszych zniszczeń. Wszystkie wykonane zabiegi zostały podporządkowane przyjętym założeniom, dotyczącym rozwarstwienia obiektu w przyszłości. W przyjętym zadaniu niezwykle ważne stało się odczytanie przedstawięń gotyckich warstw ikonograficznych.

II. Historia i ikonografia obiektu

Pomimo braku informacji na temat przedstawień w środkowej części tryptyku można było domniemywać, że zachowane z niego skrzydła należały do malowanej nastawy ołtarza głównego, datowanego na XVII wiek. Środkowa tablica przedstawiała prawdopodobnie postacie: *Matki Boskiej z Dzieciątkiem*, *św. Jana Chrzciciela* i *Archanioła Michała*, który z czasem został wybrany drugim Patronem Kościoła. Z postacią *Matki Boskiej z Dzieciątkiem* na obrazie korespondowałyby jej koronacja, jak również przedstawienie dwóch świętych dziewic na awersach skrzydeł. Zaś *Ścięcie św. Jana Chrzciciela* łączyłoby się z postacią pierwszego Prekursora Kościoła, towarzyszącego *Matce Boskiej z Dzieciątkiem*². Odtworzenie wymiarów tryptyku nie pozostawało bez możliwości zrealizowania³. Tablica środkowa przypuszczalnie odpowiadała łącznym wymiarom dwóch skrzydeł. Liczyła więc 176,5 x 144 cm. Rozpiętość nastawy, po otwarciu skrzydeł, mieściła się w 290 cm. Retabula tej skali w kościołach drewnianych ustawiano zwykle na ołtarzach głównych, dlatego można założyć, że omawiane skrzydła należały do tryptyku zdobiącego właśnie ołtarz główny kościoła parafialnego w Łącku. Zebrane informacje na temat historii Kościoła stały się podstawą do wykonania

przeze mnie rekonstrukcji skrzydeł tryptyku: *Św. Kazimierz* i *Św. Wacław* na przełomie wieków, w skali 1 : 25.

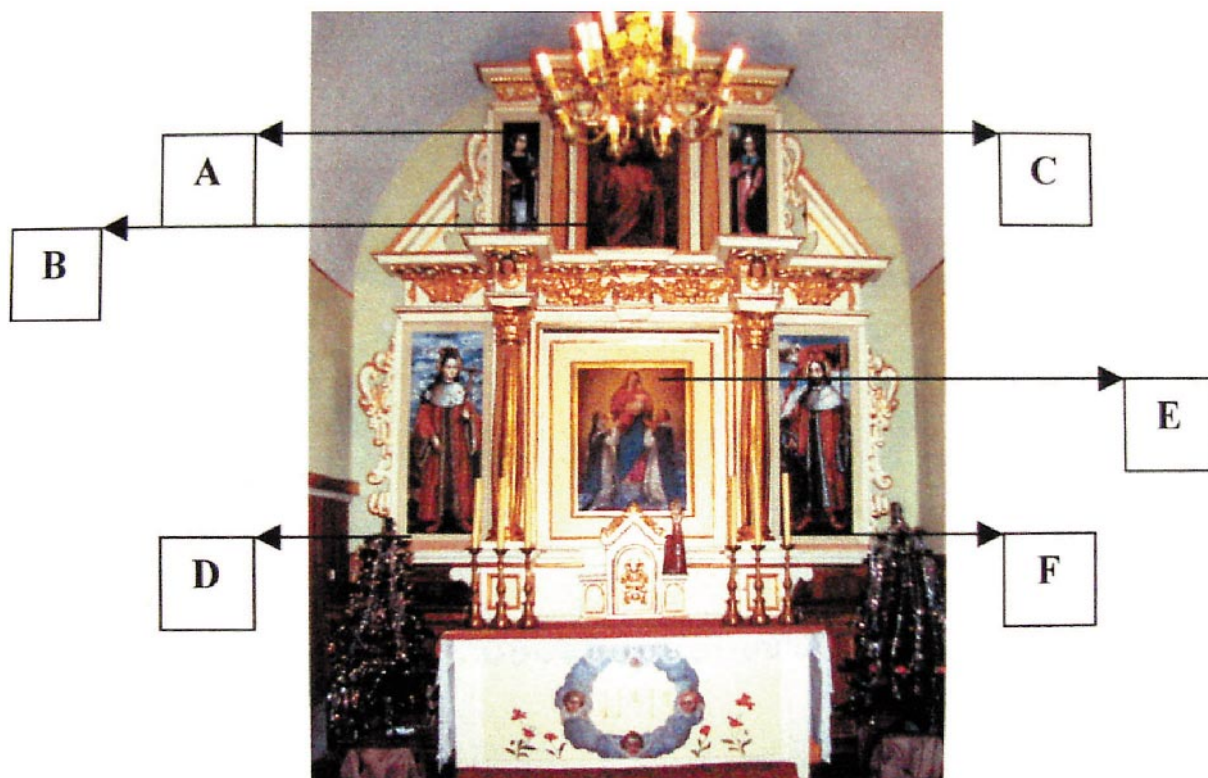
TRYPTYK GOTYCKI PO OTWARCIU datowany na II ćw. XV wieku

- A – górna kwarta lewego skrzydła przedstawiała: *Scenę męczeństwa – Ścięcie Jana Chrzciciela*,
- B – dolna kwarta lewego skrzydła przedstawiała: *Świętych Katarzynę i Leonarda*,
- C – środkowa tablica prawdopodobnie przedstawiała: *Matkę Boską z Dzieciątkiem*, *Św. Jana Chrzciciela* i *Archanioła Michała*,
- D – górna kwarta prawego skrzydła przedstawiała: *Koronację Matki Boskiej przez Chrystusa*,
- E – dolna kwarta prawego skrzydła przedstawiała: *Świętych Marcina i Małgorzatę*.

TRYPTYK GOTYCKI PO ZAMKNIĘCIU datowany na II ćw. XV wieku

- A – górna kwarta lewego skrzydła przedstawiała: *Zwiastowanie Archanioła Michała*,
- B – dolna kwarta lewego skrzydła przedstawiała: *Matkę Boską Bolesną*,
- C – górna kwarta prawego skrzydła przedstawiała: *Marię*,
- D – dolna kwarta prawego skrzydła przedstawiała: *Chrystusa Bolesnego*.

Gotycka środkowa tablica tryptyku nie zachowała się po pożarze w 1720 roku. Pozostały po niej dwa skrzydła, które przypuszczalnie nie powróciły już do ołtarza głównego. Po przebudowie kościoła w 1749 roku znalazły swoje miejsce w ołtarzu bocznym nawy południowej: *Św. Antoniego*, datowanym na I poł. XVII wieku, wraz z późnogotyckimi, mniejszymi skrzydłami przedstawiającymi: *Św. Apolonię* i *Św. Rozalię*, pozbawionymi analogicznie środkowej tablicy. Stanowiły one górną część ołtarza, natomiast skrzydła omawianego tryptyku dolną. Od strony awersu oba skrzydła zostały przemalowane, prawdopodobnie w celu ujednolicenia stylowego wystroju Kościoła. Trudno powiedzieć, dlaczego nie przemalowano ich od strony rewersu. Być może nie było to związane wyłącznie z dopasowaniem do pozostałego wyposażenia kościelnego, ale też z ich stanem zachowania. Ponadto, co wydaje się najbardziej prawdopodobne, skrzydła należące do ołtarza bocznego nie musiały być zamykane. Nie wiadomo też, jakie obrazy zastąpiły oryginalne, środkowe tablice: mniejszą – górną i większą – dolną. Można jedynie założyć, na podstawie wymienionych elementów historycznych, że w przypadku tej pierw-

Fot. 3. Ołtarz główny kościoła parafialnego pw. św. św. Jana Chrzciciela i Archaniola Michała w Łącku

Fot. 4. Odkrywka w górnej kwaterze awersu prawego skrzydła tryptyku z Łącka. Widoczny fragment głowy Matki Boskiej z przedstawienia: Koronacja Matki Boskiej przez Chrystusa

szej było to malowidło barokowe. W przypadku zaś drugiej wiemy, że był to obraz przedstawiający *Św. Antoniego Pustelnika*, pochodzący jeszcze z kaplicy św. Antoniego w Łączkach. Obecnie znajduje się on w Muzeum Diecezjalnym w Tarnowie. Przemalowania pochodzą z I poł. XVII wieku i przedstawiają: *Św. Kazimierza* i *Św. Wacława*.

TRYPTYK BAROKOWY PO OTWARCIU datowany na I poł. XVII wieku

- A – lewe skrzydło przedstawiało: *Św. Kazimierza*,
- B – środkowa tablica przedstawiała: *Św. Antoniego Pustelnika*,
- C – prawe skrzydło przedstawiało: *Św. Wacława*.

Po kolejnym pożarze w 1818 roku kościół został odnowiony, a 22 lata później przebudowany. W tej postaci przetrwał do dzisiaj. Z ołtarza bocznego, nawy południowej: *Św. Antoniego*, skrzydła większe wraz z mniejszymi zostały wymontowane ok. 1995 roku w celu konserwacji. Na ich miejsce wstawiono kopie, wykonane w 1999 roku przez krakowskiego konserwatora i restauratora dzieł sztuki, mgra Sławomira Lewczuka. Obecnie środkowe tablice zajmują nowe obrazy, przedstawiające: górny – *Serce Pana Jezusa*, dolny – *Matkę Boską Różańcową*, wstawione w ołtarz po ostatnim remoncie Kościoła (patrz fot. 3).

- B – środkowa tablica przedstawia: *Serce Pana Jezusa*,
- C – prawe skrzydło przedstawia: kopię *Św. Rozalii*,
- D – lewe skrzydło przedstawia: kopię *Św. Kazimierza*,
- E – środkowa tablica przedstawia: *Matkę Boską Różańcową*,
- F – prawe skrzydło przedstawia: kopię *Św. Wacława*.

III. Przebieg prac konserwatorskich

A. Cel i założenia konserwatorskie

Celem mojej pracy konserwatorskiej było podjęcie prób rozwarstwienia obiektu, aby w ten sposób zachować oba malowidła: późniejsze, olejniczne z przedstawieniem: *Św. Wacława* (awers prawego skrzydła) i wcześniejsze, temperowe z przedstawieniem: *Koronacji Matki Boskiej przez Chrystusa* (górną kwatery awersu prawego skrzydła). Reprezentują one równorzędne wartości historyczne, ikonograficzne, stylistyczne i artystyczne, dlatego też powinny przetrwać i zostać uczynione. Wstępna obserwacja obiektu nasunęła pewne wątpliwości, lecz układ warstw rokował nadzieję na przeprowadzenie tak skomplikowane-

go zabiegu. Należało zastanowić się nad wyborem optymalnej metody, po uprzednim zapoznaniu się z dotychczasowymi osiągnięciami w tej dziedzinie. W następnej kolejności konieczne było przebadanie i przetestowanie materiałów, stosowanych w procesie rozwarstwienia. Sposób przemalowania i stan zachowania obiektu określiły kierunek postępowania konserwatorskiego. Odkrytki w górnej (patrz fot. 4) i dolnej części awersu prawego skrzydła, wykonane przez wcześniejszego konserwatora – Tadeusza Pietucha, ujawniły starsze malowidła. Decyzja o przystąpieniu do przeprowadzenia prób rozwarstwienia malowideł, powstałych w różnych okresach historycznych, z możliwością całkowitego rozwarstwienia ich w przyszłości, ukierunkowała specyficzne badania fizyko-chemiczne, które z kolei określiły technikę wykonania i budowę technologiczną obiektu. Rezultaty prac doświadczalnych otworzyły możliwość podjęcia prób rozwarstwienia malowideł.

Posiadający wszystkie niezbędne cechy, warunkujące poprawne przeprowadzenie prób na rozwarstwienie, a więc spełniający stawiane wymagania obiekt, przygotowany do omawianego zabiegu, w tej kwestii znajdował się pod nadzorem administracyjnym Marty Lempart-Geratowskiej.

B. Problematyka rozwarstwienia obiektu

Wybór miejsca do przeprowadzenia prób był ściśle związany z budową obiektu i przebiegał w obszarze górnej kwatery. W pełni pozytywne wyniki otrzymałam z prób przeprowadzonych w partiach nałożonych na siebie dwóch różnych czasowo warstw malarskich. Trudności napotkałam we fragmentach srebrzonych obiektu. Próby oddzielenia późniejszej warstwy malarskiej od pierwotnej folii srebrnej zostały przeprowadzone po raz pierwszy. Zasadniczym problemem okazał się XV-wieczny ornament o tematyce zoomorficznej, wykonany na srebrzeniu czerwoną farbą. Jego fragment udało mi się odtworzyć na podstawie różnych analogii. Forma, kompozycja i temat ornamentu znalazły wiele wspólnych cech z fragmentem malowanego na folii cynowej ornamentu na obrazie z *Zeleźnikowej*, fragmentem malowanego na folii złotej ornamentu na kwaterze *Poliptyku Augustiańskiego*, fragmentem ornamentu na obrazie *Misericordia Domini ze Zbylitowskiej Góry*⁴ i fragmentem malowanego na folii złotej ornamentu na obrazie *Św. św. Marta, Agnieszka i Klara z Sandomierza*⁵. Ornament przedstawia grupę zwierząt, skomponowaną na tle bujnej roślinności. Trudno powiedzieć, czy wzór ten można by było nazwać raportem, symetrycznie powtarzającym się, co jest typowe dla innych motywów w ornamentyce tego okresu (II ćw. XV wieku). Dopiero po rozwarstwieniu malowideł, o ile to nastąpi, okaże się,

Ryc. 1. Rekonstrukcja fragmentu ornamentu o tematyce zoomorficznej. Górna kwatera awersu prawego skrzydła tryptyku z Łącka

w jakim stopniu moja rekonstrukcja jest poprawna (patrz ryc. 1).

Omawiany ornament w trakcie rozdzielania odrywał się od podłoża i przyklejał do brązowej podmalówki XVII-wiecznej warstwy malarskiej. Dodatkowo ulegał wykruszaniu. Było to wynikiem słabej adhezji czerwonej farby ze srebrem. Na podstawie przeprowadzonych badań wiemy, że w tym wypadku użytym spoiwem był szelak lub mastyks, a więc kruche spoiwo organiczne. Wraz z pigmentami: wermilionem i bielą ołowiową tworzyło ono ówczesznie popularny tzw. lak do pieczęci. Należy podkreślić, że goldlack położony na śliskiej powierzchni srebra, w formie złotego laserunku, zachował się w całości.

Próby rozwarstwienia obiektu zostały wykonane metodami chemicznymi i mechanicznymi (patrz fot. 5 i 6), z których jedynie te drugie okazały się skuteczne. Najlepsze efekty przyniosła metoda skurczu, tzw. „sucha”, przy której posłużono się tradycyjną mieszaniną 30% roztworu kleju glutynowego (perełkowego) i 30% roztworu PAW⁶ w wodzie, w stosunku 3:1, z dwoma nośnikami: bibułką japońską (pierwsze warstwy – dwie sztuki) i włókniną poliestrową (kolejna warstwa – jedna sztuka). Przy zmianach procentowości (25%, 20%) i proporcji składników klejących okazało się,

że nawet w przypadku słabszych spoiw, a więc mniejszej siły klejenia i adhezji z podłożem, rezultaty końcowe prób na rozwarstwienie obiektu są takie same. Zatrzymane na tym etapie prace oceniam pozytywnie.

IV. Podsumowanie

Rozwiązania omawianego problemu można upatrywać w doborze odpowiedniej procentowości i rodzaju spoiwa lub naklejeniu oderwanego ornamentu na srebrzenie, a następnie usunięciu licowania. Należy jednak obawiać się, że kruchość spoiwa czerwonej farby, mimo wszechstronnych starań – w obu przypadkach – może nie doprowadzić do rozdzielania malowideł. Ponieważ obiekt pozostał tymczasowo w krakowskiej ASP, wydaje się być konieczne dalsze prowadzenie badań nad jego budową.

Cała trudność podjętej pracy polegała na doborze takich materiałów i zabiegów, które w przyszłości nie zamknęłyby drogi do przeprowadzenia procesu rozwarstwienia. Obiekt został dodatkowo poddany konserwacji technicznej, polegającej na

Fot. 5 (p4Mm) i 6 (p2Mm)

Próba (p4Mm)⁷ w trakcie nieudanego rozwarstwiania w górnej kwaterze awersu.

Próba (p2Mm)⁸ w trakcie udanego rozwarstwiania w górnej kwaterze awersu.

Prawe Skrzydło tryptyku z Łącka

zabezpieczeniu go przed dalszym zniszczeniem i odczyszczeniu, które pozwoliło na wyeksponowanie jego kolorystyki. Pod każdym względem został on odpowiednio przygotowany do przyszłego rozwarstwienia. Zebrany materiał badawczy i doświadczalny stanowić będzie bazę wyjściową dla odnalezienia optymalnej metody dla rozwarstwienia malowideł obiektu. Kierując się zasadą: „*Primum non nocere*” najbezpieczniej było na tym etapie prac pozostawić problem jako nierozstrzygnięty.

Bibliografia:

1. Chrzanowski Tadeusz, *Polska Sztuka Sakralna*, Kraków 2002.
2. Gadomski Jerzy, *Wstęp do badań nad Małopolskim Malarstwem Tablicowym XV wieku (1420-1470)*, Folia Historiae Artium, tom XI, Warszawa 1975.
3. Gadomski Jerzy, *Gotyckie Malarstwo Tablicowe Małopolski 1420-1470*, t. I, Kraków 1981.
4. Gadomski Jerzy, *Gotyckie Malarstwo Tablicowe Małopolski 1470-1500*, t. II, Kraków 1981.
5. Gadomski Jerzy, *Skrzydła tryptyku z drugiej ćwierci wieku XV w Łącku*, Magistro et Amico – amici discipulique, Kraków 2002

Spis ilustracji:

Ryc. 1

Górna kwarta awersu prawego skrzydła tryptyku z Łącka; Widoczna rekonstrukcja fragmentu ornamentu o tematyce zoomorficznej; Rysunek niebieskim flamastrem na kalce francuskiej, A4, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Kraków 2002

Spis fotografii:

Fot. 1

Awers prawego skrzydła tryptyku z Łącka, Widoczne przedstawienie: *Św. Wacław*, Fotografia kolorowa, 15x20 cm, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Łącko 2001

Fot. 2

Rewers prawego skrzydła tryptyku z Łącka, Kwarta górna, widoczne przedstawienie: *Maria*, Kwarta dolna, widoczne przedstawienie: *Chrystus Bolesny*,

Fotografia kolorowa, 15x20 cm, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Łącko 2001

Fot. 3

Kościół Parafialnego p.w. Św. Jana Chrzcziciela i Archaniola Michała w Łącku, Widoczny ołtarz główny, Fotografia kolorowa, 15x20 cm, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Łącko 2002

Fot. 4

Odkrywka w górnej kwarterze awersu prawego skrzydła tryptyku z Łącka, Widoczny fragment głowy Matki Boskiej z przedstawienia: *Koronacja Matki Boskiej przez Chrystusa*, Fotografia kolorowa, 15x20 cm, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Łącko 2001

Fot. 5

Górna kwarta prawego skrzydła tryptyku z Łącka, Widoczna nieudana próba na rozwarstwienie (p4Mm), w trakcie zabiegu, Fotografia kolorowa, 15x20 cm, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Łącko 2002

Fot. 6

Górna kwarta prawego skrzydła tryptyku z Łącka, Widoczna udana próba na rozwarstwienie (p2Mm), w trakcie zabiegu, Fotografia kolorowa, 15x20 cm, Wyk. Katarzyna Kadłuczka, Łącko 2002

¹ Jerzy Gadomski, *Gotyckie Malarstwo Tablicowe Małopolski 1470-1500*, t. II, Kraków 1981, s. 107.

² Jerzy Gadomski, *Skrzydła tryptyku z drugiej ćwierci wieku XV w Łącku*, Magistro et Amico – amici discipulique, Kraków 2002, s. 466.

³ Jerzy Gadomski, *Wstęp do badań nad Małopolskim Malarstwem Tablicowym XV wieku (1420-1470)*, Folia Historiae Artium, tom XI, Warszawa 1975, s. 37-38.

⁴ Jerzy Gadomski, *Gotyckie Malarstwo Tablicowe Małopolski 1420-1470*, t. I, Kraków 1981.

⁵ Tadeusz Chrzanowski, *Polska Sztuka Sakralna*, Kraków 2002, s. 183.

⁶ PAW – polialkohol winylu.

⁷ p4Mm – próba piąta. Metoda mechaniczna.

⁸ p2Mm – próba druga. Metoda mechaniczna.